

ТҮРКТОРДУН САЛТТУУ ОЮНДАРЫ ЖАНА МЕЛДЕШТЕРИ

*Саралаев М.К., Мехмет Түркмен
Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, Бишкек ш.
Самсун университети (Туркия).*

Аннотация: Макалада түрктөрдүн тарыхындагы жана азыркы мезгилдеги салттуу оюндар жана мелдештер жөнүндө баяндалат. Ошондой эле түрк элинин салттуу оюн-зоокторунун өзгөчөлүгү баса көрсөтүлгөн. Алардын өнүгүүсүндөгү тарыхый окуяларынын таасири, мелдештердин, оюндардын булак - дарактери, адабияттары көрсөтүлдү.

Негизги создор: оюндар, мелдештер, аянтчалар, мелдештердин эрежелери, оюн зооктор.

ТРАДИЦИОННЫЕ ТУРЕЦКИЕ ИГРЫ И ТУРНИРЫ

*Саралаев М.К., Мехмет Түркмен
Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, г. Бишкек,
Университет Самсун (Турция).*

Аннотация: В статье отражаются вопросы истории возникновения и развития традиционных игр и состязаний турков, их особенности и современное состояние. История развития игр и состязаний излагаются в тесной связи с историческими событиями, на основе литературных, архивных и музейных источников.

Ключевые слова: игры, состязания, поля, правила игр.

TURKISH TRADITIONAL GAMES AND COMPETITIONS

*Saralaeв M.K., Mehmet Turkmen
Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports, Bishkek c.
Samsung University (Turkey).*

Abstract: The article questions reflected the historical origin and development of traditional games and Turkish competitions, their peculiarities and modern condition. The development of games history and competitions are connected with events, based on the literature, archival sources and museum.

Keywords: games, competitions, sport grounds and fields for games, rules of sport competitions.

Актуалдуулугу. Туркияда болуп өткөн I, II, III Эл аралык салттуу күрөштөрүнө жана оюндарына арналган жыйындардагы маалыматтардын, жана түрк окумуштууларынын адабияттарынын негизинде топтолуп жазылган макалабыздын темасы актуалдуу деп эсептейбиз. Ошондой эле быйылкы 2016-жылдын аяк оона айындагы боло турган II Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөрдүн оюндарына байланыштуу болгондугу да макаланын актуалдуулугун дагы бир дэңгээлге көтөрөт деген пикирдебиз.

Изилдөөнүн максаты – түрктөрдүн тарыхындагы жана азыркы мезгилдеги салттуу оюндарынын жана мелдештеринин маанисин, алардын коомдук функцияларын жана өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Изилдөөнүн маселелери:

1. Түрк элинин салттуу оюн-зоокторунун жана спорттук мелдештеринин адабиятта көрсөтүлүшү;

2. Түрктөрдүн оюн-зоокторунун, мелдештеринин мазмунун, эрежелерин жана өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү;

3. Түрктөрдүн оюндарынын жана мелдештеринин жаштарды тарбиялоодо пайдаланышын сүрөттөө.

Изилдөөнүн ыкмалары:

• Түрк элинин салттуу оюндарынын жана мелдештерин чагылдырган түрк жана кыргыз тилиндеги адабияттарды талдоо;

• Туркиядагы музейлердин жана архивдердин маалыматтарын, экспонаттарын пайдалануу;

• Авторлордун өздөрү топтогон темага тиешелүү маалыматтарын пайдалануу.

Изилдөөнүн маалыматтары. Түрктөрдүн оюндарынын жана мелдештеринин «II Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын» программасына киргизилген жана көрсөтүлө турган оюндарына токтолсок төмөнкүлөрдү атаар элек. Байыркы доорлордо, Осмон империясынын мезгилинде күрөш, мергенчилик, ат чабыш, кылыч менен чабышуу, жаа атуу, найза ыргытуу, чоуген оюну, тепун оюну, жирит уруу сыяктуу оюндары жана мелдештери болгон. Балдар кичинесинен ат минүүгө, жаа атууга, күрөшкө ар кандай

оюндар жана көнүгүүлөр аркылуу машыктырылган. Балдар, өспүрүмдөр өсүп жетилген соң, күрөштүн чебердигин өздөштүрүп, атка тыкан болуп, кылычты чабууга үйрөнүп, жааны таамай атканды үйрөнгөн. Селжук түрктөрдүн чоуген оюну, көк бөрү, ат чабыш, жаа атуу, кылыч оюну, күрөштүн түрлөрү (аба, кара кучак, шалбар, майланган күрөш түрлөрү), жирит уруу, тепук оюну, матрак оюну, манкала оюну кенири таралган. Түрктөрдүн тарыхында ар кандай оюндарын өткөрүү үчүн аянттары майдандары курулган, күрөш жана жаа атуу боюнча теккелер (клубдар), жааны, жаанын огун, найзаны, кылычты жасаган устаканалары курулган, мензил таштарын чеккен, буталарын дайындаган усталар болгон.

Жогоруда көрсөтүлгөн оюндар, мелдештер, курулмалар ж.б. ар кандай адабияттарда көрсөтүлгөн:

• Доган Йылдыз, «Түрк спортунун тарыхы» – Стамбул: «Эко»– 1979,-370 б;

• Хасан Имамоглу, «Түрк элинин салттык «аба күрөшү» боюнча изилдөөлөр»; – Самсун. 1998 . -122б;

• Кахраман, Атыф, «Осмон мамлекетиндеги спорт» – Анкара: «Маданият министрлигинин басмаканасы». 1995. – 731 б.

• Йылдыз Доган, «Түрк спортунун тарыхы» – Анкара, 1999. – 446 б.

Ошондой эле мамлекеттик архивинин маалыматтары, музейлердин экспонаттары да колдонулду. Макаланы даярдаган мезгилде Түрк өкмөт башчылыгына караштуу Осмон мамлекетинин архивдик кол жазмаларынын оригиналдуу маалыматтары, археологиялык эстеликтер, ташка чегилген сүрөттөр жана миниатюралардан алынган даректер колдонулду.

Осмон мамлекети доорунда (1299-1923-ж.ж.)Султандардын балдар-кыздарынын, эжекарындаштарынын үйлөнүү тойлорунда жана балдарынын сүннөт тойлорунда өткөрүлгөн оюндары жана мелдештери сүрөттөлүп берилген жазуулары «сурнаамалар»деп айтылат. Баш-аягы болуп 55 чоң той-тамашалар өткөрүлгөн экен. Булардын 11и сурнаамаларда көрсөтүлүп жазылган.

Осмон мамлекетинин доорунда падышалардын, шахзаадалардын, мамлекеттик кызматкерлердин көпчүлүгү жаа атып, күрөш мелдештерине катышып, сууда жарышып сүзүшкөн. Жаа атуу боюнча бир мисал: IV – Муратхан ок атуу майданында 706,5 метрге чейин аралыкка жаа менен ок атып өзүнүн наамына ошол жерге таштан жасалган эстелик тургузган. Сурнаамаларда ат жарыштары да маалымдалган: Осмон түрктөрдө аттын кадыр-баркы өтө жогору бааланган. Аларды ат үстүндө аткарылган оюндарында жана жарыштарда колдонушкан. Күрөш боюнча мелдештерде колдонгон ыкмалары жөнүндө сурнаамаларда сүрөттөлгөн: чалмай, жамбашка салып ыргытуу, төш аркылуу ыргытуу, тизе какмай. Тойдун башталганынан аягына чейин күрөш мелдештери болуп келгени көрсөтүлгөн.

Фатих Султан Мехмет, Истамбулду 1453-жылы басып алышы менен атактуу жаачы-окчулар клубун ачкан. Ал клубдун атайын салынган имараты болгон, анын устаканасы, ашканасы, мейманканасы, мелдеш майданы болгон деп көрсөтүлгөн сурнаамада. Сурнаамаларда ат жарыштарды, ат үстүндө ойноо, күрөш, матрак оюну, жирит уруу, жаа атуу, сууда сузуу жана башка мелдештери чагылдырылган. (6,145-149 б.)

Түрктөрдүн салттуу аба күрөшү. Аба күрөшү атам замандан бери өнүгүп келген салттуу күрөштөрүнүн бир түрү болуп саналат. Аба күрөшүнөн өзгөчөлүгү – балбандар атайын тигилген кийимчен күрөшөт. Аба күрөшү жоокерчиликке даярдоо көнүгүү болуп саналат. Мелдеш өткөрүлгөн учурда музыкалык коштоо менен уюштурулат. Мында добулбас менен сыбызгы колдонулат. Күрөштүн ыкмалары өтө бай болот. Мында ар кандай кармоо, ыргытуу, контрыкмалары болот. Бут менен чалмай, балбандын курткасынан жана бел боодон кармап ыргытуу же белбоодон жана буттан алып ыргытуу сыяктуу ыкмалары да болот. Балбандардын кийими – тизеден өйдө багалектүү шымдан, койдун терисинен тигилген курткадан турат. Буттары жыланайлак болот.

Аба күрөшү боюнча мелдешке 18 жаштан жогорку эркектер катышат. Алар абсолюттук салмак түркүмүндөгү (80 кг дан жогору) балбандар болушат. Уч жолку кармашууга 30 мин. убакыт берилет – 1-, 2-, 3 – кармашууларына 10 минутадан берилет. Мелдеш өткөрүлгөн аянттын көлөмү – 30х30 метрдей болушу керек. Аянт чөптүү же кумдуу түз жер болот. Аба күрөшүндө тыюу салынган аракеттери да болот: чыканакты белге (каршылашынын белине) такоо; көздү чукуу, оозго кол салуу, муунтуу, бутту-колду кайруу; каршылашын башына таштоо; бетин тырмап же кайсы бир жерин тиштөө; бут менен тебүү; каршылашынын желкесине муштоо; калысты укпоо жана ага кол салуу; күрөштө каршылашынан качып жүрүү; көрүүчүлөргө одоно мамиле кылуу. Тыюу салынган аракеттерин жасаган балбанга биринчи эскертүү берилет, кайталанса жана калыска баш ийбесе жаза берилет. Тартипти жана эрежени одоно бузган учурларда балбанды мелдештен четтетүүгө калыстар укуктуу болот. (5, 101 – 104-б.)

«Манкала» (мангала) түрктөрдүн акыл оюндарынын бири. Түрк элинин маданиятынын бир элементи катары таралып, ар кандай аталып келген – Манкала, Кале, Амен, Тогуз таш ж.б. Манкала аталманын келип чыгышы аскер бөлүмүнүн эн кичинекей уюму болгон «манге» деген сөздөн келип чыккан дешет. Оюндун эрежеси боюнча оюн жыгач тактасында ойнолгон (тогуз коргоол тактасына түспөлдөш). Оюнда 48 таш пайдаланат – алар төрттөн 12 уяларга салынат. Кайсы оюнчу өзүнүн казанына 25 же андан көп ташты топтой алса – утту деп эсептелет. Тактанын бетинде 12 уя жана 2 казан чегилген болот. Ар бир оюнчунун 24 ташы болот. Ар бир уяда 4төн таш болот.

Оюн башталганда жүрүштү баштаган оюнчу бир уядагы таштарды алып кийинки уяларга (сааттын жебесине каршы) бирден салат.

• Чучукулак кармашып ким биринчи жүрсө акыркы ташы өзүнүн казанына түшсө ташы казанда кала берет да оюнчу кайра

жүрүүгө укук алат. Уяда 1 таш болсо аны онго жүрөт.

- Акыркы таш казанга туш келбесе – жүрүш каршылашынын уяларына улантылат. Акыркы таш түшкөн уяда жуп сандуу таштар болуп калса-аларды өзүнүн казанына алат.

- Акыркы таш бош уяга түшсө өз жагын-дагы таштарды кошуп алат. Жүрүш каршылашына өтөт.

- Өз жагындагы уяларда таштар түгөнсө – ал уткан болот жана тактадагы уяларда калган таштарды өзүнүн казанына алат.

- Оюн бүткөндө казандагы таштар саналат. Кимде ким 25 ташты же андан копту казанына топтосо уткан болот. Андан кийин оюндун экинчи партиясы кайрадан башталат.

- Уткан оюнчу 1 упай алат, утулган – 0 упай, тен чыкса 0,5 тен упай алышат. Оюн 5 партиядан турат. Кайсы оюнчу көбүрөөк упай топтосо – ошол утат. (5,221-226 б.)

Атчан жирит уруу оюну. Жирит уруу деген түрктөрдүн жааттык ат оюндарынын бири. Жирит оюну эски салттуу оюну болуп саналат. Жирит оюну жоокерчиликке даярдоочу мелдеш. Мындан найзаны аттын үстүнөн душманына ыргытуу болгон. Оюндун мөөнөтү эки бөлүмдөн туруп 40+40 мин = 80 мин түзөт. Ортосундагы танаписи 10мин болот. Чабуул койгондо алгач оюнчу 35 секунданын ичинде найзасын ыргытышы керек. Үлгүрбөсө айыптык упай жазылат. Айыптык 3 упайлык айыптык жаза берилет. Эгерде андан кийинки оюнчу да найзасын ыргыта албаса ал 2 айыптык упай алат. Айыптык упайлар жалпы топтогон упайлардан алынат. Оюндун жыйынтыгында көп упай топтогон жаат уткан болуп эсептелет. Борбордо жиритти ыргытып каршылашына тийсе 4 упай берилет; эс алуу зонасында тийгизсе – 4 упай; каршылашын тозсо-3 упай берилет. Жирит оюнунда атчандардын кийими төмөнкү нерселерден турат: тик жакалуу жибек көйнөкчөн; жени жок чөнтөктүү чыптамадан; тизеге жеткен; кууш шым; өтүк чоуген оюнуна кийген өтүктөр. Аттын жасалгасы төмөнкүдөй буюмдардан турат: аттын

башына кийилуучу шлем, ээр токум, ооздук. (5,50 – 58 б.)

Жаа атуунун түрктөрдө мелдеш катарында колдонулушу

Алгачы турк дастаны «Огуз Каганда» жаа атууга тиешелүү маалыматтары жазылып калган. Тарыхый булактарда көрсөтүлгөндөй 400 жыл мурун жаа атуу боюнча мелдештеринин болгондугу жөнүндө маалыматтар берилген. Ар бир жылда, үч күн созулган тойлордо, атлас бет аарчысынын ичинде кичинекей бир бута чийилип, 25 кадамдан атып мелдештер өткөрүлгөн экен. (Атабейогулу. 1998, -46.). «Тухоре-и мубарази» деген медициналык китебинде жаа атуу, күрөш ж.б. мелдештери баяндалган. Селжуктардан Алпаслан деген мыкты жаачы болгондугу көрсөтүлгөн маалыматтары да бар экен (Биби ибни. Сел -жукнаме – Истамбул: Китавери. 2007 – 123б.). Дагы башка маалыматарында жааны ар тарапка, алыска жана тамай атуу түрлөрү көрсөтүлгөн. Бийик устунга жайгаштырылган ичине таарынды салынган капты бута кылып аткандыгы да маалымдалган. Жаа атуу жөнүндө XIX кылымдын аягына чейинки даректерде капка атуу жөнүндө көрсөтүлүп келген. Кийинчерээк атайын даярдалган пахтанын данектери толтурулган бута болгон. Түрктөрдө тикесинен орнотулган устундун үстүнө жайгаштырылган ашкабакты аткан мелдешти да болгон экен. (Юкел. 1999. – 37б.). Түрктөрдө алыска атууда «Мензил атуу» деген мелдештери өткөрүлгөн. Алыска атууда экинчи-Махмут 1818-жылы жааны алыска атып, анын огу 818 метрге жеткен деген маалыматы тарыхта калган (Озтек, 1999. 75б.) Мындай рекорддор «Мензил таш» деген тарыхый даректер аркылуу сакталып калган (2,105-107б.)

Жыйынтыктоо

- Түрк жана кыргыз тилдеринде басылып чыккан адабияттарда түрктөрдүн салттуу оюндарынын жана мелдештеринин көп эле меселелери изилденгени байкалды. Буларда сурнаамаларда ж.б. авторлордун эмгектеринде оюн-зоокторунун пайда болушу, өнүгүүдөгү жагдайлары, алардын эрежелелери

ри, мазмуну көрсөтүлгөн. Бирок, алардын коомдук функциялары, социалдык ролу, азыраак маалымдалган. Макалада ошондой көйгөйлүү маселелерин чечүүгө көбүрөөк көңүл бурулду.

• Түрктөрдүн салттуу оюндары жана мелдештери илгери замандарда эле пайда болуп, анан түрктөрдүн тарыхын, салт-санаасына, чарбачылык турмушуна, жоокерчилик кесипчилигине тыгыз байланыштуу болуп өнүккөн. Алардын мазмуну жана мааниси көп кырдуу болуп элдин турмушунда кеңири мааниси менен пайдаланган.

• Түрктөрдүн оюндары жана мелдештери балдарды жана жаштарды тарбиялоодо кеңири пайдаланган, аларды эмгекке, кесипчиликке, жоокерчиликке, адамгерчиликке тарбиялоодо көрүнүктүү орунду ээлегени далилденди.

Адабияттар

1. Гувен Өзбай. Түрктөрдүн салттуу спорту.– Анкара: Ататүрк маданият борборунун басмаканасы. 1992.– 53б.

2. Дениз Арык. Турк элиндеги спорттун өнүгүүсүнүн кыскача тарыхы. «Туркнияда жаа менен ок атуунун тарыхы жана азыркы мезгилдеги өнүгүүсү» деген магистрлик диссертациясында. – Бишкек: КМДТЖСА, 2014.– 67б.

3. Мурат Шахин. Түрктөрдүн спорт тарыхындагы жана маданиятындагы салттуу аба күрөшүнүн орду. «Салттуу жана олимпиялык күрөштөрү боюнча II Эл аралык симпозиумунун» жыйнагында. – Кахраманмараш (Туркия), 2012. -146-155 б.

4. Саралаев М.К., Дениз Арык. Биринчи Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөрдүн оюндары. «Турк элдеринин салттуу спорттук оюндары» деген эл аралык симпозиумунун тезистеринде. – Бишкек, 2014. – 23б.

5. Түрк дүйнөсүндөгү жалпы спорттук түрлөрү (түзүүчү – Ахмет Тузун) – Анкара: «Жаштар жана спорт Министрлигин жетектөө уюму». 2010 – 248 б.

6. Туркмен Мехмет, Саралаев М.К. Байыркы турк сурнаамаларындагы спорт мотивдери. // Дене тарбия жана спорт жарчысы. 2011. – №4(5). – 16-20 б.